

Teel

Nõukogudeaegsed reisikogemused biograafilistes allikates

KRISTEL RATTUS, ANU JÄRS

Reisimine muutus Nõukogude Eestis 1960. aastatel eliidi harrastusest üldrahvalikuks vaba aja veetmise viisiks. Selleks ajaks oli möödas sõjajärgne stalinistliku perioodi hirmuõhustik, rahva jõukus oli hakanud kasvama ning riikki toetas turismi kui nõukogude kodanikule ideoloogiliselt sobivat ajaveetmise viisi. Loodeti, et reisimine äratab inimestes patriootlikke tundeid, tugevdab rahvustevahelisi sõprusidemeid, suunab aduma sotsialismi ülimuslikkust ja tunnetama Nõukogude Liitu ühise kodumaana (Gorsuch, Koenker 2006: 5). Suurenenud riiklikud investeeringud sihtkohtadesse ja taristusse võimaldasid välja arendada üha uusi turismipiirkondi. Enamik inimesi sai sellal reisida vaid Nõukogude Liidu piires, sest välismaale pääsemiseks tuli läbida tihe kadalipp (Pagel 2016). Hiigelterritooriumil laiuv NSVL hõlmas väga mitmekesiseid kultuure ja looduslikke alasid. Ühtlasi mitmekesistas massiturismi levik nõukoguliku turismi eesmärke: varasema keha karastava ja vaimu teravdava askeetliku reisimise kõrval hakkasid võimud pikkamööda aktsepteerima ka hedonistlikku puhkuseturismi. (Koenker 2013: 4, 264)

Uurimistööd nõukogude turismi kohta põhinevad suures osas venekeelsetel arhiiviallikatel ja ajakirjandusel, mis heidavad valgust eeskätt ametlikule turismikorraldusele ja ideoloogilistele alustele (Noack 2005; Gorsuch, Koenker 2006; Gorsuch 2011; Koenker 2013; Rosenbaum 2015). Artikkel tugineb Eesti biograafilistele allikatele, mis näitavad turismi isikliku kogemusena: mitmekihilise ja vastuolulise suhtena inimeste, füüsiliste keskkondade, kultuuriliste taustsüsteemide, meedia, ideoloogiliste piirangute ning sotsiaalsete praktikate vahel, mis põimuvad omavahel ja kujundavad üksteist (Pink 2012; Crouch 2012; Ingold 2000). Kuid just need biograafilistes allikates esile kerkivad mitu plaani, subjektiivsused ja ebasidused lubavad nõukogudeaegset turismi nüansseeritumalt mõista.

Artiklis on kasutatud Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehe „Turism nõukogude ajal I” (Järs 2007) vastuseid. Tegemist on ülevaatlikema ja süsteemseima biograafiliste jutustuste koguga eestlaste reisimise kohta Nõukogude Liidus.¹ Enamik neist käsitleb 1960.–1980. aastaid, mil turism oli massiliseks muutunud ning inimestel tekkinud reisimiseks piisavalt raha ja vaba aega. Sellisena paigutub käsitlus Eesti suulise ajaloo traditsiooni, mis tugineb olulisel määral mäluasutuste (Eesti Kirjandusmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi) eestvõttel loodud allikatele: omaelulugudele ja

¹ Nõukogude ajal avaldati palju reisiraamatuid ja reportaaže, kuid tollane reisikirjandus on väheuuritud valdkond. Kirjandusteadlane Anneli Niinre on vaadelnud eestlaste välismaareise – Itaalia reisikirju (Kõvamees 2011). Huvitavat võrdlusmaterjali eestlaste perspektiivile Nõukogude Liidus reisimisest pakub Maija Burima uurimus Läti kirjanike reisiraamatutest (2016).

küsimustike vastustele (Bardone, Kannike 2020: 123). Analüüsime 176 kirjalikku vastust eri vanuses ja haridustaustaga inimestelt nii linnast kui ka maalt (ERM, KV 1185–1196, 1300 (edaspidi KV)). Vanimad vastanud olid sündinud 1910. aastatel, noorimad 1960. aastatel; enamiku moodustasid 1930. aastatel sündinud inimesed. Kaks kolmandikku jutustajatest olid naised ja kolmandik mehed, mis vastab turistide soolisele jaotusele 1960.–1980. aastatel (Koenker 2013: 252–256). Vastused on ühe erandiga kirjutatud eesti keeles ajavahemikus 2008–2014, kõik analüüsitud autorid on Eesti päritolu.

Küsimustik „Turism nõukogude ajal I” koosnes 32 avatud küsimusest ja suunas inimesi meenutama neile isiklikult olulisi hetki nõukogudeaegsetest reisidest: muljeid kokkupuudetest teiste kultuuride ja nõukogude süsteemiga ning kõikvõimalikest argistest detailidest. Vastuste hulgas andsid tooni emotsionaalsed mälestusküllid ja olmeteemad ning need olid valdavalt jutustuse vormis, ulatudes mõnest leheküljest mitmekümneni. Küsitluskavale oli vastuseks saadetud ka üksikuid reisi ajal kirjutatud päevikuid. Peale selle on artiklis kasutatud Tallinna konservatooriumi üliõpilaste 1954. aasta reispäevikut, mis esitati aruandena reisi korraldanud ametiühingule. Kuigi kirjutajaid kammitse kindlasti ajastuspetsiifiline ideoloogiline enesetsensuur, on päevik kirja pandud vabas ja hoogsas stiilis ning sisaldab peamiselt olmelisi kirjeldusi, lugusid omavahelisest suhtlusest ja muid argiseid detaile. Allikad on kättesaadavad Eesti Rahva Muuseumi arhiivis.

Turismiuringutes käsitletakse reisimist sageli ebatavaliste ja eksootiliste vaatamisväärsuste otsinguna (Bærenholdt jt 2007: 126). Nii turismifirmade kui ka reisijate endi kokku pandud marsruudid koosnevad sihtkohtadest, mis tõusevad muude paikade seas esile looduse ilu, haridusliku väärtuse või tähtsuse poolest kohaliku kultuuripärandi jaoks (Haldrup 2011: 66). Sihtkohad ajendavad reisile minekut, struktureerivad teekonna ning on reisi eelduspärased kõrghetked, millelt oodatakse meeldejäävaid elamusi. Tähelepanu väärivate sihtkohtade vahele jäävad „liminaalsed” (Thomassen 2012) „mittekohad” (Augé 1995) – spetsiifilise identiteedita ühetaolised paigad, millel pole väljakujunenud positsiooni kohalikus kultuuri- ja looduspärandis, nagu näiteks teed, jaamad ja ootesaalid, transpordivahendid ja majutuskohad (Augé 1995: 52; Trigg 2017: 128). Uudsele ja erakordsele keskenduva marsruudi seisukohalt on neis veedetud aeg mõttetu ja monotoonne, mida tuleb reisi kõrghetkedeni jõudmise huvides lihtsalt taluda. Ometi leiab suur osa reisist aset just sihtkohtade vahel liikumise ajal ja ruumis ning tegeledes argitoimetuste ja inimsuhetega.

Biograafilistes jutustustes ei käsitletud üksnes sihtkohti. Neis tõusid esile isiklikult erilised hetked (vt Watson jt 2012), mil mõni sündmus või olukord omandas kirjutaja jaoks olulise tähenduse. Sellised hetked võisid aset leida kõikjal reisi jooksul, nii sihtkohtades kui ka nende vahel teel olles. Eriliste hetkede seas oli kauneid ja ülevaid, sageli aga kirjutaja jaoks arusaamatust tekitanud või isegi konfliktseid olukordi, mis seostusid isikliku konteksti ja suhtevõrgustikega, toetusid mälestustele, ootustele ja hoiakutele, viitasid teistele hetkedele teistes aegruumides (vt Bærenholdt jt 2007: 3; Pink 2015: 10). Näiteks ühele kirjutajale tõi laevareis Volgal meelde aastatetaguse küüditamisteekonna ja sundis neid kogemusi omavahel võrdlema:

„Nüüd istusin mugavas laevakajutis, kust võisin tõusta soovi korral pardale ja nautida vaadet möödalibiseva maastikuga mugavas tugitoolis istudes. Kui erinevad olid need sõidud! Kas ma ei ole olnud õnneseen? Nägemata põhja, ei oska sa hinnata ka kõrgust.” (KV 1185: 201) Niisuguse materjali analüüsimiseks oli kohasem kasutada nn voo (ingl *flow*) lähenemisviisi: reisimist vaadeldakse katkematult kulgeva protsessina, mida iseloomustab pidev ümbritseva keskkonna muutus ja selle subjektiivne tõlgendamine (Bærenholdt jt 2007: 2–3; vt ka Crouch 2012; Pink 2015).

Teoreetiliselt juhib hetke mõiste (ingl *moment*, vt Watson jt 2012: 15–16) tähelepanu tõlgendus- ja tähenduse andmise protsessile, mis leiab aset kultuurilise „teisega” kohtudes. Biograafilistes jutustustes käsitletud hetked tekkisid emotsionaalsest reaktsioonist, kui mõni üllatav või häiriv asjaolu sundis kirjutajaid andma olukordadele, sündmustele ja inimestele kiitvaid või laitvaid hinnanguid. Kirjelduste emotsionaalsus aitas meie analüüsis otsustada hetkede subjektiivse olulisuse üle. Emotsioonid, mis peegeldasid kultuuriomaseid arusaamu aktsepteeritavast või mitteaktsepteeritavast käitumisest (Douglas 1966; Synnott 1993; Edensor 2000; Howes 2003), tähistasid (kirjutajate jaoks) kehtivate sotsiaalsete normide ületamist ning enese ja teiste vahelist piiri. Emotsionaalselt ja hinnanguliselt reageerides märkisid kirjutajad üleminekut ootuspäraselt ootamatule, kajastasid iseenda maailmas olemise viise ning määratlesid oma sotsiaalseid identiteete. Käsitleme kirjutajate emotsionaalseid seisukohavõtte ka kui ühiskonna väärtuste peegeldusi, mis võimaldavad teha järeldusi selleaegse Eesti kultuuri kohta üldistavamalt.

Sageli seostus emotsionaalsete hetkedega mõni füüsiline tajutav – aistiva keha kaudu tunnetati paiku ning elati sündmusi läbi (vt ka Haldrup, Larsen 2006; Crouch 2012; Staiff 2012). Ehkki turismiuuringute pikaajaline nägemisele keskendumine² on teisi meeli alatähtsustanud, osalevad reisikogemuse mõtestamisel teadvustatud või teadvustamata kujul kõik meeled (Bendix 2005; Bærenholdt jt 2007; Edensor, Falconer 2011; Edensor 2018). Mälestus tundeist, mis keha kaudu valdas, aitas kirjutajatel kogetud sündmusi ja kogemusi hiljem komplekselt esile manada (vt Bendix 2005: 6; Rickly-Boyd 2010: 269; Staiff 2012: 43).

Käesolevas artiklis huvitab meid eeskätt, mis tunne oli olla nõukogudeaegse grupireisijana teel ning mis „juhtus” neis liminaalsetes paikades, kus pealtnäha ei paistnud midagi erilist juhtuvat: mida mõeldi ja tunti sõites ning peatudes, kuidas tajuti ja taluti muutusi argiritiinis ning kuidas kajastusid mälestustes suhted reisi-kaaslastega. Teiseks pakkus huvi, millistel asjaoludel tekkisid isiklikult olulised hetked: mis kutsus neid esile ja kas neil oli peale subjektiivse mõõtmega ühishimmetajaid, mis iseloomustasid selle perioodi Nõukogude Eesti ühiskonda üldiselt.

² Turismiuurijalt, sotsioloog John Urrylt pärinev *turisti pilk* (*tourist gaze*, Urry 1991) on olnud viimastel aastakümnetel turismiuuringutes mõjukamaid mõisteid. Urryt on palju tsiteeritud, kuid ka kritiseeritud selle eest, et ta rõhutab liialt reisimise visuaalseid aspekte ning mitte tervik kogemust.

Nõukogude rühmareisid

Rühmareise korraldati nõukogude massiturismis palju. Erinevalt Lääne-Euroopa vastest (nn töölise luksus, vt Koskiranta 1995) olid nõukogude grupireisid sotsiaalsete rühmade ülene nähtus. See tulenes puudusmajandusest ja üldisest turismikorraldusest, kus kuni nõukogude režiimi lõpuni andsid tooni riikliku rahastuse toel reise organiseerinud ametiühingud (Koenker 2013: 9–10).

Tihti otsustati grupireisi kasuks seetõttu, et see tagas üleüldise puuduse tingimustes hõlpsama ligipääsu vajalikele teenustele. Võimude kinnitusel oli reisimine NSV Liidus odav ja riiklik turismitaristu kõigile kättesaadav. Tegelikuses nappis söögi- ja ööbimiskohti, pesemisvõimalused olid kehvad ja lihtne tualettpabergi, rääkimata spetsiifilisest matkavarustusest, oli üleliiduline defitsiit. Probleeme oli sõidupiletitega, sõidukid ja jaamad olid ülerahvastatud, hotellid ja restoranid kättesaadavad esmajoones neile, kes reisisid tuusikuga. Ametlikul rühmareisil oli korraldaja ülesanne tagada nii öömaja kui ka toitlustamine, organiseerida ekskursioone ning ajada korda kõik vajaminevad load, näiteks piiritsoonis viibimiseks. See hõlbus reisimist kesisema vene keele oskusega inimeste jaoks. Infrastruktuuri vajakajäämiste leevendamiseks kutsuti ellu spetsiifiline turismirongi formaat (vt Koenker 2013: 230–233) – rongikupeed asendasid hotelle, restoranvagunis toitlustati grupireisijaid kolm korda päevas. Rühmareiside tuusikud olid nõukogude inimese jaoks üldiselt „igati mõistliku hinnaga” (KV 1189: 31).

Grupireiside programm oli mitmete küsimuskavale vastanute arvates aga pealiskaudne ja liiga ideoloogiline. Mõnigi möönis, et „me nägime seda, mida meile näidati” (KV 1189: 31). Korraldatud ekskursioonid võisid liialt keskenduda nõukogulikele mälestusmärkidele ja jääda kohati arusaamatuks juhul, kui need toimusid vene keeles (KV 1186: 28–30, 65; 1187: 15, 25, 34; 1189: 188; 1191: 243). Paljude meelest olnuks meeldivam ja vabam reisida iseseisvalt enda valitud seltskonnaga, kuid tagatud teenused ja bürokraatiast läbimurdmine osutusid kaalukeeleks grupireiside kasuks otsustamisel (KV 1189: 20–21, 31, 166; 1192: 103). „Ehkki käisime kari-inimestena, oli see tolle aja kohta ainus võimalus reisida,” nentis üks jutustaja (KV 1188: 291). Öeldut ei saa üldistada kõigile reisihuvilistele – kes tahtis, sai ka nõukogude ajal iseseisvalt reisida –, kuid ilmselt iseloomustab see suure osa eestlaste tollast hoiakut.

Sõitmine

Nõukogudeaegsed rühmareisid vältasid kaua: sageli veedeti teel paar-kolm nädalat või isegi kuu. 1960.–1980. aastatel reisisid grupid peamiselt busside ja (turismi)rongidega, käidi ka laevakruisidel. 1960. aastatel tehti lühemaid ekskursioone, näiteks Eestist Leningradi, veel ka veoautodega. Lendamine muutus tavaliseks alles 1980. aastatel. Sõidukites veedetud aeg oli näiliselt tühi: polnud teha muud kui oodata järgmisse sihtkohta jõudmist. Biograafilised allikad võimaldavad saada aimu sellest, mida reisijad ootamise ajal tegid, tundsid ja märkasid. Mitmed kirjeldamis-

väärseks hinnatud hetked sündisid kehalisest tunnetusest. „Meie koduks oli peaaegu kuu aega LAZ-tüüpi buss,” meenutas üks kirjutaja (KV 1192: 110). Neil bussidel olid „madalate seljatugedega istmed, viimaste kohal veel metallist kinnihoidmise raud”. Magada oli seal ebamugav, sest „kui bussis magada tahtsid, pidid selle raua peale pehme kampsuni padjaks panema” (KV 1188: 72).

Veoa autod olid sageli puldankattega, mis sulges sõitjad hämarasse piiratud vaatega ruumi (KV 1192: 105). Laevasõit tormisel Laadogal ajas südame pahaks (KV 1195: 96), lennusõit seevastu hällitas turisti „pilvede vati peal”, nii et kõik „maapealsed mured” jäid temast maha (KV 1195: 231). Ukraina söekaevanduspiirkonnast Donbassist läbi sõites piisas vaid rongi aknast välja vaatamisest, et muutuda õhus lendleva sötolmu tõttu näost sama nõgiseks kui kaevuridki (KV 1195: 252). Mägedes tekitasid lauge maaga harjunud eestlastes kõhedust kitsad ja käänulised mägi teed ning kohalike särtsakas sõidustiil. „Tutvusin ka mägilaste sõidustiiliga, mis oli üpris julm – paigalt võttes kohe gaas põhja ja esimesel serpentiinil pidur põhja, bussitäis rahvast esiklaasist välja lendamas – ja nii kuus tundi järjest. Sellise sõidustiili tõttu ei pannudki hiljem imestama rohked ristid, mälestuskivid ja paviljonikesed mägi teede ääres tähistamas maanteekatastroofide kohti.” (KV 1187: 16)

Tihti oli ooteaeg igav: akende või laevaparraste tagant möödalibisev maastik muutus vähe, sunnitud viibimine piiratud ruumis väsitas keha ja nüristas vaimu (KV 1186: 200; 1192: 111–112; 1300: 127). Igauks veetis aega, kuidas oskas: „Mõnigi jätkab poolelijäänud und. Kes vahib aknast välja, kes koob-heegeldab.” (KV 1192: 129) Räägiti maast ja ilmast, lauldi, jutustati anekdoote, mängiti kaarte, demonstree-riti oste (KV 1186: 21, 200; 1187: 154). Kuid sõites oli ka aega märgata ümbritseva maastiku ilu ja eksootikat: „Eriti ilus oli rongisõit läbi kõrbe Taškenti. Tühi liiv ja taevas, aga värvid kogu aeg muutusid koos päikese liikumisega. Oli üksikuid matusepaiku liivaväljal.” (KV 1300: 86) Lennukist võis „selge ilmaga näha NSVL Euroopa osa, selgesti oli näha Volga oma harudega” (KV 1300: 86). Jaamades sai jälgida teisi rahvusi ja nende käitumist (KV 1187: 208; 1188: 183). Eestist kaugemal olid rahvamassid suuremad ja kombes agressiivsemad: „Olime taolist rüselust-kismat näinud vaid sõjaaega kajastavates filmides. Astusime päris mitu meetrit tagasi ja vaatasime, suu ammuli, kuidas rüselev rahvamass ennast vagunisse pressis. Lapsed ja reisikotid suruti sisse akendest, kui oli kedagi, kes need seestpoolt vastu võttis.” (KV 1186: 148)

Kogeti ka uudset suurilmlikkust, eriti Musta mere luksuslikel laevakruisidel (vt Koenker 2013: 235). Tallinna konservatooriumi tudengid, kes reisisid 1954. aastal aurikuga Pobeda, kirjeldasid oma reisikirjas klassivahesid, mida vähese reisi- ja elukogemusega noored ei olnud sõjajärgses Eestis kohanud.

„Pobeda” on suuruselt teine reisijatelaev Mustal merel. Tema hiiglasuur valge, tuledes helendav kogu näib majesteetlikuna. Tõuseme laevale, möödume ilusate kajutite akendest. Kuna oleme tekireisijad, tõuseme kõige kõrgemale korrusele, kus lebab igasugu köiepuntraid, suuri rattaid ja muud värki. Nende vahel, nii lamamistoolidel kui ka maas magab inimesi. Leiame endile nurgakese laeva ahtris. Laome pakid hunnikusse, seame sisse valvekorra ja läheme siis laevaga tutvuma. I klassi kajutitest paistavad pehmed diivanid, sameteesriided ja siidtekkidega voodid. Koridorides on

plüüsvaibad, kõik on poleeritud ja särab kui peegel. Restoranides hiilgavad puhastel linadel klaasid. [---] Nii suitsetamis- kui ka muusikasalong on imekenad – stiilsed, peened ja sealjuures väga tagasihoidlikud. Suitsetamissalongis on ilus intarsialaud, mille peal on kõigi liiduvabariikide vapid. Samas on ka laeva „Pobeda” mudel. Muusikasalongis on Blüthner-klaver. Maas on plüüsvaibad, seinad on poleeritud siledaks kui peegel. (Reisikiri 1954: 113–115)

Vahel tuli ette planeerimata pause, näiteks aeglustasid reisi kulgu lagunevad sõiduvahendid või porist põhjatud ja läbimatud teed (KV 1185: 197; 1187: 39–40, 143–144). „Ettenägelikult oli bussi reisivarustuses saag, mõned kirved, labidad ja plangujupid,” kirjutas üks bussireisija (KV 1192: 110). Nimetatud vahendeid läks tarvis, et buss mudast välja aidata. „Teed ei ole – lihtsalt igaüks sõidab, kust meeldib ja paremini läbi saab. 10–20 km tunnis ja nii sadu kilomeetreid,” nentis teine. „Pärast mehiselt rajakeste rägastikus ukerdamist ja õige tee otsimist äkki bussijuht andis võimsalt signaali: kaugel ees siretas asfalt! Karjusime hurraa ja plaksutasime käsi.” Sama kirjutaja meenutas ka rühma ärevust, kui terendas oht, et kohalikud külasillad ei pruugi välja kannatada täislastis reisibussi raskust: „Sildadest sõitsime üle hinge kinni pidades ja kuulates, kas ei kosta juba praginat.” Kui sild siiski vastu pidas, järgnes „sügav hingetõmme 35 kopsust – õnnestus!” (KV 1187: 145–147)

Tallinna Õpetajate Maja 1963. aastal korraldatud ekskursioonil Krimmi lagunes buss poolel teel põhjalikult. Asendusbussi oodates veetis reisiseltskond mitu päeva Kertši soolalagendikel ja sihtkohas Krimmis jäi ajaveetmiseks seetõttu vaid poolteist päeva: „Sõita ära nii pikk maa ja olla kohapeal nii vähe aega oli lausa mõttetu lugu. Aga kes oli süüdi: kas buss või sõidu organiseerijad? Olime nõrkinud, meeleolu rikutud ja alustasime tagasisõitu võimalikult väheste vahepeatustega.” (KV 1189: 23)

Enamasti meenutati üleelatud raskusi siiski muigamisi ning jutustati leidlikest viisidest, kuidas neist omal käel üle saadi. Need lood iseloomustasid asjaosalisi kui nutikaid ja ettevõtlikke inimesi, kes suutsid keerulistes oludes raskustega edukalt toime tulla. Puudulikust taristust tulenevatesse ebamugavustesse suhtuti tagantjärele stoiliselt: „Aga see oli meie elu. Polnud mõtet viriseda, enda ja kaaslaste tuju rikuda. Kasulikum oli leida kogu saginas midagi naljakat ja head.” (KV 1192: 130) Ületatud katsumused võisid osutada just nendeks põnevateks seiklusteks, mis tegid reisi meeldejäävaks: „Kui poleks selliseid jamasid olnud, poleks sellest reisist midagi enam meenutada” (KV 1191: 262). Autorid tunnustasid enda ja oma grupi julgust riskida, sest vastasel juhul oleks ju võinud jääda reisimata ja väärtuslikud kogemused saamata (KV 1188: 286).

Magamine, söömine ja hügieenitoimingud

Argised toimingud, nagu magamine, söömine või oma hügieeni eest hoolitsemine, korraldavad inimeste päevi nõnda märkamatult, et enamasti neid isegi ei teadvustata. Reisil argitoimingute harjumuspärane rütm tihti kaob: muutuvad une- ja söögiajad, WC-sse pääsemine sõltub hetkeolukorra võimalustest jne. Biograafilistes jutustus-

tes pälvisid sellised tegevused küllaltki palju tähelepanu. Sageli andis kirjutamiseks põhjust nõukogude puudulik turismitaristu, mis ei jõudnud kunagi nõudlusele järele; isegi organiseeritud reisirühmades võis võõras linnas söögikohta pääsemine osutuda seikluseks, magamiskohad võisid olla etteaimamatud ja vähenes magamise privaatus (vt Valtonen, Veijola 2011), puudus oli tualettruumidest ja pesemisvõimalustest. Argitoimingud muutusid jutustamisväärseteks hetkedeks ka siis, kui mõne „teise” jaoks normaalne käitumisviis tundus jutustajale hoopis halva kombena (vt ka Ehn, Löfgren 2013: 99).

Teel olles tuli sageli sõiduvahendites ööbida. Nii kupeedes kui ka nn platskaartvagunites olid magamiseks kahekorruselised narid. Rongide ületäituvuse korral, mida tuli sageli ette, roniti ka nende kohale pakiriivile. Kolme-neljakesi oli kupeedes siiski kitsas (KV 1187: 17; 1300: 200). Tihti satuti kokku võõrastega, sest „grupp paigutati nii, kuidas kohti oli” (KV 1190: 165). Lisatasu eest sai kasutada patja, tekki ja voodilinu, samal ajal reisijal, kel ei jätkunud raha voodilinate laenutamiseks, võidi naril magamine sootuks keelata (KV 1195: 49). Mõni nautis uinutavat öötsumist ja rataste müürinat, mis „koguni soodustas magamajäämist” (KV 1189: 27), teisi rongi helid ja rütmid hoopis häirisid: „Rong sõitis nagu mööda küntud põldu: raksus ja paukus, kord seisis, kord roomas edasi, tina kilin-kolin” (KV 1196: 184); „Mul tekkis magades muhk pähe. Rong loksutab ja pea tagus süstemaatiliselt vastu seinä” (KV 1195: 105).

Und häirisid öised peatused, väljuvad-sisenevad reisijad (KV 1191: 87). Üks jutustaja meenutas karmikäelist hommikust äratust: „Keegi tõmbas mul halastamatult teki pealt ja ütles vene keeles: „Küllalt magamisest!” Olime eelmine öö üleval ja magasime väga sügavalt. Läks üsna tükk aega, enne kui ma aru sain [---]. See halastamatu ärataja oli vagunisaatja, kes kiskus mul juba linu alt ära.” (Reisikiri 1954: 19) Teises jutustuses pakkus vagunisaatja aga hommikuti alati värsket kuuma teed (KV 1189: 27).

Bussireisidel oli kombeks teel lõppsihtkohta ööbida telkides. Tihti pandi telgid üles juhuslikes teeäärsetes metsasaludes või maanteehekkide veeres, kus magajaid kimbutasid sääsed ning magamiskotti kippuvad sipelgad. Pesta sai end looduslikes veekogudes ja maanteekraavides (KV 1187: 153). Kuigi lepiti ebakorrapäraste ja ebamugavate magamisvõimalustega, väsitasid pikad sõidud ning võimalust end korralikult välja puhata, „laiselda, käia sooja duši all ja mitte kuhugi kiirustada” (KV 1192: 128) tervitati reisil alati rõõmuga. Mugav öömaja ei tähendanud tingimata sooja dušiga hotelli: sobis ka reformvoodi mõne kooli ühiselamus või madrats koolimaja põrandal. Kui kasutati turismibüroo teenuseid, olid majutus ja toitlustus tavaliselt hinna sees. Öömaja kvaliteet oli siiski õnneasi: hotellid ja turismibaasid võisid olla amortiseerunud ja ülerahvastatud, seal võisid elutseda prussakad, lutikad jm parasitidid, ustel võisid puududa lukud või ei olnud sooja vett jne (KV 1189: 174, 325; 1191: 242). Asutuste ja teiste organisatsioonide omal käel korraldatud reisirühmades kasutati ööbimiskoha leidmiseks tihti isiklike kontakte ehk „tutvusi” ja poolametlikke kanaleid. Mitmetel asutustel olid puhkekodud, mis vahel samuti külaliste käsutusse anti. Sealsed tingimused võisid olla hotellide ja turismibaasidega võrreldes märksa paremad: „[Me] kasutasime ära vahetuskauba Petroskoi sõsarinstituudiga. Nimelt andis

see instituut meile nädalaks ajaks kasutada mitu tuba oma järveäärses, Karhumäki asula lähedases puhkekodus. Igale toale oli kinnitatud ka söudepaat, mille aerud asusid toas, ja võti paadi ketilukust vabastamiseks anti meile üle koos voodipesuga.” (KV 1185: 198)

Vahel jäädigi öömaja leidmisel lootma soodsale juhusele. Polnud tavatu, et ööbimis-koht oli varem kokku leppimata ja õhtu saabudes otsustati paluda peavarju mõnest kohalikust koolist, ametiühinguklubist või kultuurimajast. Üks õpetaja meenutas klassiekskursiooni Karpaatidesse, mil ekskursandid ööbisid juhuslikult bussile võetud hääletaja töökohas.

[Ta] tundis end tänuvõlglasena ja ütles, et ainuke võimalus [ööbida] on tema asutuse kontoriruum, mille ta võib meie käsutusse anda kuni kella kuueni hommikul. Siis olgu õhk puhas, sest pool seitse tuleb koristaja ja kell kaheksa algab töö, ametnikud tulevad kohale ja mingeid ööbimise jälgi ei tohi siis näha olla. [---] Sõideti välja põhimõttel – eks pärast näe, mis saab. Aeg oli selline, et inimesed olid rõõmsad, kui said kuskile suhteliselt odavalt reisida. Neid võimalusi kasutati rohkesti ega mõeldud seejuures mugavustele. (KV 1189: 24–25)

Igapäevane söömine tähendas Nõukogude Liidus reisides pigem piirangutega toimetulekut kui eksootilisi toidunaudinguid. Vaatamata sellele, et organiseeritud reisil oli toitlustamine tagatud, võeti sageli kaasa oma toit, sest nii oldi ette valmistatud olukordadeks, kui ei õnnestunud pääseda restorani või sööklasse. Meeskooriga reisinud kirjutaja mäletas, kuidas nende koori majutav vagun haagiti Moskva-Pekingi kiirrongi sappa postivaguni taha. Postivagunist ei saanud läbi minna ja seetõttu ei pääsenud kooriliikmed restoranvagunisse. Minna ei saanud ka peatuste ajal, sest need kestsid vaid mõne minuti. Nii juhtus, et mitme päeva jooksul sõi koor vaid kodust kaasavõetud toitu. Lõpuks õnnestus pääs restoranvagunisse siiski korraldada.

Õnneks oli aga restoranvaguni „daamide” kõrvu kostnud kuuldus, et rongi viimane vagun on ontlikke noori mehi lausa pungil täis ja pealegi oskavat nad veel ka laulda. Mingil ajal jõudiski meieni teade, et umbes poole tunni pärast on rongil veidi pikem peatus. Seadku mehed end valmis ja vallutagu üksmeelselt ja kiirelt restoranvagun, kus meie vastuvõtmiseks olla kõik valmis – vagun reserveeritud. Operatsioon õnnestus tõrgeteta ja peagi istusime hubaselt restoranvaguni laudade taga. (KV 1189: 114–115)

Kohalik toit on üks intiimsemaid ja sensoorsemaid võõra kultuuri kogemise viise (Long 2004). Nõukogude Liidus, kus restoranide menüüd pidid vastama riiklikele nõuetele, oli eri paikade söögikohtade toiduvalik siiski küllaltki sarnane, erinedes vähesel määral vaid eelistatud toorainete ja kvaliteedi poolest. Seetõttu pakkusid restorani- ja sööklained turistidele harva põnevaid toiduelamusi. Eksootilist kohalikku toitu – näiteks värskaid lõunamaiseid puuvilju ja defitsiitseid maitseaineid – osteti pigem turult või kohalike elanike käest. Rongireiside erinähtus, mis paljudes kirjutajates elevust tekitas, oli perroonikaubandus. Lühikeste peatuspauside ajal müütsid

perroonidele kogunenud kohalikud reisijatele pabertuutudest keedetud kartuleid, soolakurke, viinamarju, pähkleid, õunu ning ajalehte keeratud praetud kanu (KV 1188: 117; 1191: 183–184; 1195: 105). Kaubitsemine käis rongi akende kaudu, „rubla lugu” (KV 1187: 63). Jutustustes meenutati hea sõnaga „maasikamaitselisi viinamarju” ja „imehäid pirne” (KV 1187: 63), „pangedes kirsse ja ploome” ning „eri suuruses meloneid, arbuuse, kurke, tomateid” (KV 1194: 12), mida oli Nõukogude Eestis saada vaid lühikese hooaja jooksul ning harva sama küpse ja hõrguna. Kohalike elanike käest toidu ostmine kätkes küll ka ohte, sest eksootiliste puuviljade söömine võis lõppeda kõhulahtisusega (KV 1187: 17; 1188: 253).

Ka hügieeni puudutavad probleemid olid jutustustes tähtsal kohal. Teel olles napis avalikuks kasutuseks mõeldud tualettruume, mida reisijad paratamatult vajasisid. Rongides olid tualetid küll olemas, kuid kasutada sai neid ainult sõidu ajal. Peatus-tes olid rongitualetid suletud ning hügieenitoiminguteks tuli minna raudteejaama tualettruumi, kuhu kogunes järjekorda tohutu inimhulk – „eriti naiste poolele” (KV 1187: 17). Sealsamas tuli ka pesta ja tihti oli pesemiseks vaid külm vesi (KV 1300: 200). Mõne raudteejaama võimalused võisid aga meeldivalt üllatada, näiteks Kiievis oli rajatud jaama keldrikorrusele reisijate jaoks saun (KV 1189: 31). Suurematest asulatest ja jaamadest kaugemal avalikke tualette enamasti ei leidunudki. Bussi- ja autoreisidel tehti regulaarselt „umbes paarisaja kilomeetrise sõidu järel” (KV 1186: 17) loomulike vajaduste rahuldamiseks nn metsapeatusi, kus „naised suundusid paremale metsa alla, mehed üle tee vasakule” (KV 1187: 185). Vahel leidis maanteede ääres avalikuks kasutuseks mõeldud kraane. Üks selline oli rajatud Moskva-Simferopoli magistraali äärde: „Paraku polnud kraanipüstiku ümbrus millegagi sillutatud, vaid kõik toimus siin puhtlooduslikes tingimustes, ümbrus lausa leemendas kraanivee tekitatud mudast” (KV 1186: 26).

Kui halba teenindust ja taristu puudujääke käsitlevates lugudes oli kirjutajate hoiak valdavalt leplik, siis hügieeniga seotud kirjeldustes tõusis esile füüsiline vastikustunne. Üldkasutatavates käimlates puudus tualettpaber, mis oli defitsiit terves Nõukogude Liidus, sealjuures Eestiski. Vahel võeti tualetis käimiseks parajateks tükikideks lõigatud paber kodust kaasa (KV 1192: 120–121). Rohkem kui paberi puudumine segas reisijaid aga tualettruumide mustus ning pandi pahaks kohalike elanike (näiliselt) ükskõikset suhtumist sellesse. Jutustustes kirjeldatakse käimlate haisu ja kasimatust: „Sotsialistlikud tualetid erinesid muu maailma omadest erilise rõveduse ja haisupilvega” (KV 1187: 17); „Ruumi põrand oli üleni kaetud mingi ligase kihiga, nii et meil oma tennisteski (spetsiaalseid matkajalanõusid meil ju ometi ei olnud!) oli vastik seal kõndida, aga väga koduselt sebisid seal ringi mustlasnaised – paljaste jalgadega!” (KV 1186: 148).

Lisaks puudus avalikes tualettruumides privaatsus. Tihti polnud WC-kabiinidel uksi. Oli juhtumeid, kus prill-lauata tualettpotid olid seatud ritta ilma igasuguste vaheseinteta või polnudki potte – olid vaid augud põrandas (KV 1186: 23; 1187: 273). Nõukogude argielu uurija Svetlana Boymi (1999: 389) sõnul tuli nõukogude avalike tualettruumide kasutajatel võtta omaks „täieliku nähtavuse olukord”, kus „püüti mitte [midagi] kuulda ega näha”. Kuna avalikud tualettruumid erinesid šokeerivalt jutustajate kodustest tualettidest, tunnistas mõni rändur, et ei suutnud neis tingi-

mustes avalikke käimlaid kasutada (KV 1191: 241). Eelistati sööklate, muuseumide ja restoranide tualette, mille kasutamine eeldas vastava asutuse eelnevat külastust. Vahel poetati WC-sse pääsemiseks šveitserile altkäemaksuks mõni rubla (KV 1192: 108). Metsapeatusi peeti puhtamaks ja meeldivamaks alternatiiviks avalikele käimlatele, kuigi mainiti, et teeäärsetes parklates, kus välikäimlaid üldjuhul polnud, olid metsaalused seetõttu väga reostatud (KV 1187: 185). Eestlastest jutustajad pidasid avalike tualettruumide räpakust ja lohakust nõukogude süsteemist tingitud hoolimatuseks, mida ei aktsepteeritud ja vastandati iseenda puhtuse- ja korraarmastusele (vt Bardone, Kannike 2020: 150–154). Paljud tavaelus pea märkamatud harjumused olid inimeste elus nii tugevasti juurdunud, et neist hälbimine häiris otsekohe ja tuntavalt. Kui olulised olid teatud käitumisviisid ja kombed kirjutajate eneste elu lahutamatu osana, tuli esile alles siis, kui teadvustamata reeglitest üle astuti. Pealtnäha kõrvalised tegevused osutusid ootamatult mõjukateks kultuuriipiiri tähistajateks (vt Ehn, Löfgren 2010: 7).

Ajutised kogukonnad

Rohkesti kirjeldati biograafilistes jutustustes suhtlemist reisikaaslastega, sest nii mõnegi jaoks sündisid just suhetest reisi eredaimad hetked. Jätame siinkohal kõrvale reisijate ja kohalike inimeste kokkupuuted, mida oleme mujal käsitlenud (vt Rattus, Järs 2020), ja vaatleme vaid reisigrupisisesid suhteid. Nädalaid koos veetes oli lävimine kaaslastega paratamatult intensiivne ja intiimne, kuigi suhtluse laad sõltus palju sellest, kas reisijad olid varem tuttavad. Tuusikuga reisides kujunes grupp valdavalt omavahel võõrastest inimestest. Töökollektiividest moodustatud rühmades tunti üksteist üsna hästi, ehkki reisil võisid kolleegid avaneda tundmatust küljest. Vahel rollid muutusid: näiteks palus ülemus alluvatel end sinatada ja võtta võrdse kaaslasena (KV 1188: 15). Grupi ühtekuuluvus tekkis kiiresti, kujunesid oma naljad, käibefraasid, harjumused ja rituaalid. Igas reisigrupis moodustusid pisemad sõpruskonnad, kes tihedamalt läbi käisid: istusid lähestikku, jagasid kupeed, telki, restoranilauda jne (KV 1192: 123; 1194: 243). Kui „seltskond oli tore ja vaimukas” (KV 1187: 234), oli ka rühmasisene suhtlus nauditav, seevastu meeldivate kaaslaste, „kambajõmmi ja üksmeele” puudumine võis rikkuda kogu reisi (KV 1187: 142). Paljud kirjutajad meenutasid telkimist kui „põnevat kogemust” (KV 1192: 103) või ka „karmi eksootikat” (KV 1190: 138), mis reisile vürtsi lisas. Telkimise juurde kuulusid ühised söögivalmistamised lõkkel ning pikad tule ääres veedetud öhtud koos jutuaajamise, laulmise ja naljaviskamisega, hiline magamaminek ning napsivõtt (KV 1185: 15; 1186: 210–211; 1187: 81). See oli osa reisiromantikast, mis inimesi liitis ja lähendas.

Grupireisidel püüti teeloleku aega organiseeritult sisustada. Lääne ühiskonnas peetakse aega väärtuslikuks ressursiks ning mittetoimekalt veedetud aeg tundub raiskamise ja inimese potentsiaali tarbetu kulutamisena (Ehn, Löfgren 2010: 30). Arusaam, et aega ei tohi raisata, iseloomustas ka sotsialistlikku ideoloogiat. Turism pidi kujundama nõukogude kodanikku füüsiliselt ning vaimselt, kasvatama haritud,

koostöövalmit ja kollektiivset *homo sovieticus*’t, kes oleks lojaalne nõukogude võimule (Koenker 2013: 7, 211). Üksikisiku tasandil väljendas töekspidamist ajaraikamisest kui pahest kirjutaja rõhutuse, et ta kasutas sõiduaega mööduvate paikade tundmaõppimiseks ega logelenud niisama: „Istusin, kaart põlvedel, hoidsin ennast ja naabreid kursis läbitud marsruudiga, märkides üksikuid kohti kaardile. Ma ei osalenud reisil ju lõbusõidu pärast, vaid saamaks teadmisi ja kogemusi võõrastest kohtadest.” (KV 1186: 22)

Eelkõige väljendus aja eesmärgistatud kasutuse ja kollektiivsuse taotlus püüdlustes kõiki rühmaliikmeid reisi ajal ühiselt tegutsema suunata. Turismibüroode korraldatud reisidel täideti ekskursioonidevaheline aeg sihipärase ühistegevusega alates hommikuvõimlemisest (KV 1187: 130) kuni „kultuurmassilise tööni” (KV 1188: 243), mis hõlmas erinevaid tegevusi seinalehtede väljaandmisest kuni viktoriinide ja taidluskonkurssideni (KV 1187: 130, 234). Ettevõtmiste ideoloogilisuse aste varieerus, olles suurem turismirongides ja laevakruisidel, kus viibis korraga palju reisigruppe kõikjalt Nõukogude Liidust. Seal korraldas meelelahutust spetsiaalne kultuuriorganisaator ehk kultorg, kes turismigruppidele ülesandeid jagas (KV 1189: 180). Önnitleti reisijaid, kellel oli sünnipäev. Erilist tähelepanu pöörati Teise maailmasõja veteranidele, kelle auks korraldati näiteks kontserte. Inimesi kaasati sise-raadio kaudu, kajutites ja kupees oli „valjuhääldi pidevalt sisse lülitatud ja kogu aeg tuli sealt midagi” (KV 1189: 31). Hommikuti äratas laevapere Vössotski laul. Mõnele see meeldis, sest „muutus nagu selle reisi lahutamatuks osaks” (KV 1188: 243–244), teisi aga tüütas (KV 1189: 179–182). Raadio kaudu kutsuti eri vagunite inimesi restoranvagunisse sööma, tutvustati äsja läbitud paiku ning mängiti meelelahutuseks muusikat. Korraldati male- ja kabevõistlusi, mälumänge, nn talentide konkursse ja „merejumal Neptunuse mängu” (KV 1189: 180). Organiseeriti ühiseid filmivaatamisi ja laulmisi. Tihti suunati grupid omavahel võistlema – see tõi kaasa konkurentsi erinevate turismigruppide vahel, teisalt suurendas aga rühmasisest meie-tunnet. „Oleme ka parimad isetegevuslased, sest ainult meil on iluvilistaja ja pudelitest improviseeritud orel. Ka tagasiteel organiseeritud käsitöönäitus on meil kõige rikkalikum.” (KV 1187: 234)

Mõni kirjutaja tõlgendas organiseeritud propagandistlikku ajaveetmist tähelepanu eemale juhtimisena maal valitsevalt korralageduselt, mis võinuks panna inimesi võimukriitiliselt arutlema: „Mina sain asjast niimoodi aru, et ega tühje Volga kaldaid ei tahetud lasta vahtida, inimesi oli vaja millegagi hõivata, et nad ei hakkaks mõtlema” (KV 1188: 243). Ent kui meelelahutus oli lõbus, suhtuti sellesse enamasti neutraalselt või poolehoidvalt.

Koolide ja töökollektiivide reiseid toimusid vabamas õhustikus, kuid ka seal võidi korraldada rühma tegevust kollektiivsuse põhimõtetest lähtudes: näiteks määrati reisijatele kindlad ametid, et tagada rühmas distsipliin – korra puudumine arvati põhjustavat alkoholi kuritarvitamist, liiklusõnnetusi, looduskaunite kohtade rüüstamist ning isegi metsatulekahjusid (vt ka Poljak 1947: 10–11; Reinberg, Toomberg 1971: 4–13), aga selle kõrval taheti soodustada grupiliikmete ühiseid ettevõtmisi ja koostööd. Nii olid Kilingi-Nõmme turismiklubi reisil Taga-Karpaatiasse grupijuht, majandusülem, laekur, kokk, tehnik, lökkemeister, sanitar ja päevikupidaja (KV

1187: 197). Tallinna Õpetajate Maja korraldatud bussireisil Uuralitesse oli igal reisijal kindel pinginaaber, kellega kahasse koristati bussi ja laagriplatsi, kirjutati kroonikat ning korjati hilinejatelt trahvikopikaid. Iga päev vahetasid paarid istekohti – nii saadi sõidu jooksul teistega paremini tuttavaks (KV 1192: 111–112).

Distsipliini tagamise kõrval oli oluline eesmärk seltskondlik suhtlus ja meelelahutus. Tihti korraldati võistlusi, ettevalmistatud eeskavaga taidluskonkurse ja pidusid, mida kirjutajad siiralt nautisid. Järgnev näide pärineb kahe bussiga toimunud reisilt. Bussidele anti ametlikud nimed, toimusid bussidevahelised jõukatsumised rahvastepallis ja taidluses. Harrastusnäitlejast jutustaja kirjeldas innukalt reisi ajal loodud rühmalaulu ning isetegevuslikku „estraadikava”, mille kokkupanemises ta osales ja mida ühel teeloleku õhtul koos kaaslastega teistele reisijatele ette kandis.

Kuulutasime välja valjuhäälselt, et nüüd saab toimuma enneolematu etendus maailma parimate artistide osavõtul. Meie Ponniga panime pähe sombreerod ja asusime välja kuulutama etteasteid. Esinemiste kava koosnes alltoodud järjekorras: – matkavennad – esitab ühendkoor; – kätte jõudis maikuu – esitab Aliide Andra, – õpetlik lugu nii naistele kui meestele – esitavad Ponn ja Türkei, – läkitus Rakvere meesperele – esitavad Ponn ja Türkei, – Tuhajuhanite hümn – esitab koor, – lõpetuseks rida anekdoote – esitasid Rein ja Lembit. Siis aga ootamatult astus ette Lääne-Virumaa [---] bussi rahvas ja nad esitasid oma programmi. Nende õhtu juhiks oli üks Tartu Ülikooli tudeng, nime kahjuks ei mäleta. Esitatud programm osutus tunduvalt kaas-aegsemaks. Pidul ja pillerkaari jätkus hommikuni. (KV 1186: 127)

1960.–1980. aastate jooksul minetasid nõukogude ideoloogia reeglid järk-järgult oma esialgse normatiivsuse ja jäid kehtima eeskätt rituaalidena (Jõesalu, Köresaar 2011: 70). Suurtes üleliidulistes turismivormides, näiteks turismirongides ja laevakruisidel, oli organiseeritud ühistegevus enam nõukogude ideoloogiast kantud. Koolide ja töökollektiivide poolametliku iseloomuga reisidel domineeris aga meelelahutuslikkus, mitte sotsialistlike vaadete levitamine. Reisijad tegid ideoloogilised rituaalid „omaks”: ametlikult heakskiidetud tegevused, nagu lõkkeõhtud, taidluskonkursid või grupi ametnike määramised, täideti omaloomingulise sisuga, mis ei pruukinud olla sotsialistliku ideoloogiaga kooskõlas või isegi kritiseeris seda. Samal ajal võisid just need seltskondlikud ja loominguilised hetked olla nii mõnegi kirjutaja jaoks reisi meelde jäävaimad.

Kokkuvõte

Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehe „Turism nõukogude ajal I” vastused kajastavad nõukogudeaegse turismi erinevaid tahke. Siinne artikkel vaatles inimeste teeloleku kogemusi: mida tunti, mõeldi ja märgati sõidukites ja peatuspaikades, kuidas saadi hakkama muutustega igapäevarutiinis ning millisena kogeti suhteid reisikaaslastega. Turismiuuringutes, mis on keskendunud sihtkohtade loomisele ja retseptioonile, on teelolek jäänud põhjendamatult tagaplaanile. Kui sihtkohti määratletakse ja taas-

toodetakse peamiselt ühiskonnas levinud pärandinarratiivide kohaselt, siis biograafilised teeloleku kirjeldused tõstavad esile individuaalseid, keha ja meeltega läbi elatud muljeid ja kogemusi (Picard 2013: 5–6).

Küsimuslehe vastused, mis kirjutati eeskätt muuseumitöötajatele lugemiseks, ei kujuta endast sidusaid reisinarratiive. Pigem tavatseti neis meenutada isiklikult tähelepanuväärseid ja emotsionaalseid hetki – asjaolu, mida võis soodustada küsimustikus sõnastatud palve kirjeldada isiklikke muljeid. Meenutades püüti anda edasi tervikkogemusi koos kunagiste tunnete, aistingute ja õhustikuga: lõhnad ja maitsed, rõõm ja hirm, ärritus, jälestus jne aitasid jutustajatel minevikusündmusi ja keskkondi komplekselt esile manada. Esile toodud olukorrad ja meeleolud suunasid meid küsima, kas neil hetkedel oli peale subjektiivse mõõtme ka ühisosa, mis iseloomustab Nõukogude Eesti ühiskonda üldiselt. Lähtudes seisukohast, et emotsioonid peegeldavad kultuuriomaseid arusaamu aktsepteeritavast või mitteaktsepteeritavast käitumisest, vaatlesime emotsionaalseid hinnanguid kui reaktsioone kehtivate sotsiaalsete normide ületamisele.

Biograafiliste allikate kaudu avanes nõukogude tegelikkusest märksa keerukam ja nüansseeritum pilt kui ideoloogilist diskursust esindavate ametlike tekstide ja kaasaegse meedia põhjal. Reisikogemused pidanuks veenma inimesi nõukogude eluviisi ülimumslikkuses ja süvendama patriotismi. Biograafilised jutustused seevastu tõid esile laia argipraktikate spektri, millest nähtus nii nõukogude võimust kaugene mine (kas teadlik või teadvustamata) kui ka sellega kohanemine.

Jutustused reisidest olid kirja pandud aastakümneid pärast nende toimumist. Juhtunut kirjeldati nõukogudejärgsest perspektiivist, mil jutustajaid ei kammitse nud enam toonased piirangud, ent mõjutasid nüüdisaegse Eesti olud ja normistik (vt Mizstal 2003). Võrreldes nõukogude ajal avaldatud reisikirjadega, mida piiras nii väline kui ka enesetsensuur, on biograafilistes jutustustes palju nõukogudekriitilist vaadet alates kompromissitust eitusest kuni muigava pilguni. Enamik kirjutajaid ei vastandunud siiski aktiivselt sotsialistlikule süsteemile, vaid leppis selle kui paratamatusega, mis sundis inimestele peale spetsiifilised argielustrateegiad. Sellistena paigutuvad need tekstid Eesti hilisemasse, argielu järjepidevust rõhutavasse post-sotsialistlikku mäludiskursusse (vt Kõresaar 2018: 9–14). Jutustustes suhtuti sageli kriitiliselt nõukogude režiimile omasesse, kirjutajate hinnangul ebaloogilisse ja inimeste tegelikke vajadusi eiravasse mõtteviisi. Nigelate olude kõrvutamine ühiskonnas valitsenud progressimüüdiga ei tekitanud usaldust valitseva süsteemi vastu (Burrell, Hörschelmann 2014: 7). Kuid ka oludega pealtnäha leppimises võis väljenduda süsteemikriitika: valitsevat režiimi peeti nii nõrgaks ja ebausaldusväärseks, et see ei vääri arvamistki (Misiunas, Taagepera 1997: 199). Eriliste hetkedena kirjeldati mitmesuguste olmeliste takistustega omal jõul hakkama saamist. Iseend ja kaaslasid kujutati erinevalt ebakompetentsest riigist hästi toime tulevate ja võimekate inimestena, kes suutsid keerukaid olukordi leidlikult lahendada ning kelle riskijulgust kroonis edu meelde jääva reisikogemusena. Kui halba teenindust ja infrastruktuuri puudujääke käsitlevates lugudes oli kirjutajate hoiak valdavalt leplik, siis hügieeniga seotud kirjeldustes tõsis esile füüsiline vastikustunne. Nõukogude süsteemi poolt peale surutud hoolimatust ja räpakust ei aktsepteeritud, vaid vastandati

eestlaste puhtuse- ja korraarmastusele. Vaatamata rohkele kriitikale oli turism valdkonnana siiski asi, mis väärts pigem hea sõnaga meenutamist. Võimalust reisida hinnati kõrgelt, tegemata probleemi olmeraskustest. Igaüks navigeeris oma oskustele vastavalt Nõukogude Liidu spetsiifilises puudusmajanduse ja bürokraatia rägastikus.

Jutustustes tõusid esile reisikaaslastega seotud hetked. Teelolek ühest sihtkohast teise oli seltskondlik aeg, mil tutvuti üksteisega ning sõlmiti vahel pikaajalisigi sõprussidemeid, korraldati lõkkeõhtuid, isetegevust ja muid traditsioonilisi reisirituaale. Teiselt poolt tõi see aeg kaasa pealesunnitud läheduse võõraste inimestega ja sellest tingitud pinged. Lääne-Euroopa bussireiside uurimise kontekstis on sedastatud, et grupireiside „kollektiivne küünarnukitunne” veetles eeskätt neid inimesi, kes hindasid ühisolemist ja suhtlemist (Löfgren 1999: 172). Nõukogudeaegseid Eesti turistide kirjeldab see väide osaliselt. Leidus inimesi, kelle jaoks oli suhtlusringi laiendamine ja uute sõprade leidmine grupireisi kasuks otsustamisel oluline kaaluks, kuid tihti osaleti grupireisidel puhtpragmaatilistel põhjustel.

Jutustamisväärset hetkeid valiti välja retrospektiivselt, kui aastatetagused muljed olid juba jõudnud settida mõtestatud (elu)kogemuseks. Need olid inimesi isiklikult puudutanud seigad ja sündmused, millegi olulise äratundmine, mille tähendus avaldus seoses kirjutajate isikliku eluloo või tööekspidamistega. Tihti olid need olukorrad, kus kirjutajat vallanud tunne ei sobitunud tema kasvatus, hariduse või veendumustega ja tekkinud vastuolu sundis toimuva hinnanguid andma ning tõmbama piiri enda ja teiste vahele. Aga mitte kõikidesse eralistesse hetkedesse ei suhtunud kriitiliselt.

Mitte üksnes sihtkohtades nähtu, vaid teelolek tervikuna oli meelde jääv, kogu keha ja kõiki meeli haarav reisikogemus. Pealtnäha võib oote- ja argitoimingutega täidetud aeg paista tühisena, kuid inimeste mälestustes oli see üllatavalt mitmekihiline, emotsionaalne ja sündmusterohke. Hetked tekkisid ja vaheldusid, uued stiimulid tõid kaasa uusi muljeid. Kirjutajad „tegelesid” teel olles paljude asjadega: tunnetasid ümbritsevat keskkonda, jälgisid teisi inimesi, panid tähele erinevusi enda ja teiste vahel. Sellesse aega jäi nii imetlust kui ka võõrastust tekitavaid sündmusi, mis olemata seotud reisi eesmärkide või sihtkohtadega, võisid osutada just nendeks meelde jäävateks hetkedeks, millest otsustati oma jutustustes kirjutada.

KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

KV 1185–1196, 1300 = Kirjalikud vastused küsimustikule „Turism nõukogude ajal I”. Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiivis.

Reisikiri 1954 = Käsi kirjaline materjal Tallinna konservatooriumi üliõpilaste reisisist Kaukaasiasse 13. VII – 23. VIII. Eesti Rahva Muuseum. Arhiveerimata.

KIRJANDUS

Augé, Marc 1995. *Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London–New York: Verso.

- Bardone, Ester; Kannike, Anu 2020.** Remembering Soviet food culture: Experiences of a memory community in Estonia. – *Food and History. Food and Drink in Communist Europe*, kd 18, nr 1–2, lk 115–142. <https://doi.org/10.1484/J.FOOD.5.122032>
- Bendix, Regina 2005.** Introduction: Ear to ear, nose to nose, skin to skin – The senses in comparative ethnographic perspective. – *Etnofoor. Senses*, kd 18, nr 1, lk 3–14.
- Boym, Svetlana 1999.** From the toilet to the museum: Memory and metamorphosis of Soviet trash. – *Consuming Russia: Popular Culture, Sex, and Society since Gorbachev*. Toim Adele Marie Barker. Durham: Duke University Press, lk 383–396. <https://doi.org/10.2307/j.ctv113164m.21>
- Burima, Maija 2016.** Orientalism, otherness, and the Soviet empire: Travelogues by Latvian writers of the Soviet period. – *Journal of Baltic Studies*, kd 47, nr 1, lk 65–75. <https://doi.org/10.1080/01629778.2015.1103511>
- Burrell, Kathy; Hörschelmann, Kathrin 2014.** Introduction. – *Mobilities in Socialist and Post-Socialist States: Societies on the Move*. Toim K. Burrell, K. Hörschelmann. Houndmills, Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan, lk 1–22. https://doi.org/10.1057/9781137267290_1
- Bærenholdt, Jørgen Ole; Haldrup, Michael; Larsen, Jonas; Urry, John 2007.** *Performing Tourist Places*. Aldershot: Ashgate.
- Crouch, David 2012.** Meaning, encounter and performativity. – *The Cultural Moment in Tourism*. Toim Laurajane Smith, Emma Waterton, Steve Watson. London–New York: Routledge, lk 19–37.
- Douglas, Mary 1966.** *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Edensor, Tim 2000.** Walking in the British countryside: Reflexivity, embodied practices and ways to escape. – *Body and Society*, kd 6, nr 3–4, lk 81–106. <https://doi.org/10.1177/1357034X00006003005>
- Edensor, Tim 2018.** The more-than-visual experiences in tourism. – *Tourism Geographies*, kd 20, nr 5, lk 1–3. <https://doi.org/10.1080/14616688.2018.1477172>
- Edensor, Tim; Falconer, Emily 2011.** The sensuous geographies of tourism. – *New Perspectives in Tourism Geographies*. Toim J. Wilson. London: Routledge.
- Ehn, Billy; Löfgren, Orvar 2010.** *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520262614.001.0001>
- Ehn, Billy; Löfgren, Orvar 2013.** Routines – Made and unmade. – *Time, Consumption and Everyday Life*. Toim Elizabeth Shove, Frank Trentmann, Richard Wilk. London–New York: Bloomsbury, lk 99–112. <https://doi.org/10.4324/9781003087236-9>
- Gorsuch, Anne E. 2011.** *All This Is Your World: Soviet Tourism at Home and Abroad After Stalin*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199609949.001.0001>
- Gorsuch, Anne E.; Koenker, Diane P. 2006.** *Tourism: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Toim A. E. Gorsuch, D. P. Koenker. Ithaca–London: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501727238>
- Haldrup, Michael; Larsen, Jonas 2006.** Material cultures of tourism. – *Leisure Studies*, kd 25, nr 3, lk 275–289. <https://doi.org/10.1080/02614360600661179>

- Haldrup, Michael 2011.** *Choreographies of leisure*. – *Mobile Methods*. Toim Monika Büscher, John Urry, Katian Witchger. London–New York: Routledge, lk 54–71.
- Howes, David 2003.** *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.11852>
- Ingold, Tim 2000.** *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. New York: Routledge.
- Jõesalu, Kirsti; Kõresaar, Ene 2011.** *Privaatne ja avalik nõukogude aja mõistmises ühe keskastme juhi eluloo näitel*. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, kd 5, nr 7, lk 67–83. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.537>
- Järs, Anu 2007.** *Turism nõukogude ajal I*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Koenker, Diane P. 2013.** *Club Red: Vacation Travel and the Soviet Dream*. Ithaca, New York: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/cornell/9780801451539.001.0001>
- Koskiranta, Katariina 1995.** *Package tours – A luxury for the working classes*. – *Ethnologia Scandinavica*, kd 25, lk 108–114.
- Kõresaar, Ene 2018.** *Life story as cultural memory: Making and mediating Baltic socialism since 1989*. In *memoriam: Aili Aareleid-Tart*. – *Baltic Socialism Remembered: Memory and Life Story Since 1989*. Toim E. Kõresaar. London–New York: Routledge, lk 1–19. <https://doi.org/10.4324/9780203712108-1>
- Kõvamees, Anneli 2011.** *Itaalia konstrueerimine nõukogude reisikirjas*. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, kd 5, nr 7, lk 149–159. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.543>
- Long, Lucy 2004.** *Introduction*. – *Culinary Tourism*. Toim L. Long. Kentucky: The University Press of Kentucky, lk 1–19.
- Löfgren, Orvar 1999.** *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520217676.001.0001>
- Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein 1997.** *Balti riigid. Sõlteaastad 1940–1990*. Tallinn: Koolibri.
- Mizstal, Barbara 2003.** *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Maidenhead.
- Noack, Christian 2005.** *Tourismus in Russland und der UdSSR als Gegenstand historischer Forschung. Ein Werkstattbericht*. – *Archiv für Sozialgeschichte*, kd 45, lk 477–498.
- Pagel, Oliver 2016.** *Eesti NSV turistid Soomes 1955–1980*. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 3, lk 79–94.
- Picard, David 2013.** *What it feels like to be a tourist: Explorations into the meaningful experiences of ordinary mass tourism*. – *Ethnologia Europaea*, kd 43, nr 1, lk 5–18. <https://doi.org/10.16995/ee.1104>
- Pink, Sarah 2012.** *Situating Everyday Life: Practices and Places*. London: SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446250679>
- Pink, Sarah 2015.** *Doing Sensory Ethnography*. 2nd edition. Los Angeles [etc.]: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781473917057>
- Poljak, Jevgenia 1947.** *Turism puhkepäeval*. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Rattus, Kristel; Järs, Anu 2020.** *Narrated Soviet tourist landscapes during late socialism*. – *International Journal of Culture and Hospitality Research*, kd 14, nr 3, lk 417–428. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-10-2019-0177>
- Reinberg, Aile; Toomberg, Ilme 1971.** *Ekskursiooniorganisatori meelespea*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Rickly-Boyd, Jillian M. 2010.** The tourist narrative. – *Tourist Studies*, kd 9, nr 3, lk 259–280. <https://doi.org/10.1177/1468797610382701>
- Rosenbaum, Adam T. 2015.** Leisure travel and real existing socialism: New research on tourism in the Soviet Union and communist Eastern Europe. – *Journal of Tourism History*, kd 7, nr 1–2, lk 157–176. <https://doi.org/10.1080/1755182X.2015.1062055>
- Staiff, Russell 2012.** The somatic and the aesthetic: Embodied heritage tourism experiences of Luang Prabang, Laos. – *The Cultural Moment in Tourism*. Toim Laurajane Smith, Emma Waterton, Steve Watson. London–New York: Routledge, lk 38–55.
- Synnott, Anthony 1993.** *The Body Social: Symbolism, Self and Society*. London: Routledge.
- Thomassen, Bjørn 2012.** Revisiting liminality: The danger of empty places. – *Liminal Landscapes: Travel, Experience and Spaces In-between*. Toim Hazel Andrews, Les Roberts. London–New York: Routledge, lk 21–35.
- Trigg, Dylan 2017.** Place and non-place: A phenomenological perspective. – *Place, Space and Hermeneutics*. (Contribution to Hermeneutics 5.) Toim Bruce B. Janz. Springer International Publishing, lk 127–193. https://doi.org/10.1007/978-3-319-52214-2_10
- Urry, John 1991.** *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.
- Valtonen, Anu; Veijola, Soile 2011.** Sleep in tourism. – *Annals of Tourism Research*, kd 38, nr 1, lk 175–192. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.07.016>
- Watson, Steve; Waterton, Emma; Smith, Laurajane 2012.** Introduction: Moments, instances, experiences. – *The Cultural Moment of Tourism*. Toim L. Smith, E. Waterton, S. Watson. London–New York: Routledge, lk 1–16.

Kristel Rattus (snd 1971), MA, Eesti Rahva Muuseumi teadur-kuraator (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), kristel.rattus@erm.ee

Anu Järs (snd 1967), MA, Eesti Rahva Muuseumi teadur-kuraator (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.jars@erm.ee

Soviet-time travelling experience in biographical narratives

Keywords: oral history, ethnology, Soviet tourism, Estonia, everyday culture

The article provides an insight into the inherent diversities and ambiguities of Soviet tourism during 1960s–1980s as revealed in Estonian biographical sources. Research on Soviet tourism has largely relied on archival sources and the press, which shed light mainly on the organization and ideological basis of tourism. Drawing on biographical sources, the article contributes to a more comprehensive understanding of the complex nature of Soviet tourism.

The article focuses on the embodied ways in which Estonian travellers experienced personally significant moments during their trips, treating these moments as

meaningful, lived experiences emerging from the flow of the journey. Not only what was seen at the destinations but the journey as a whole was a memorable travel experience for the whole body and every sense.

Biographical narratives highlight various features and everyday life strategies that were characteristic of the Soviet period and demonstrate a wide specter of everyday life practices that showed both conscious and unconscious distancing from the Soviet power as well as conforming to it. During the 1960s–1980s, several Soviet ideological rituals were internalized by the people but, as is revealed in the biographical narratives, were filled with new content and obtained new functions. Biographical narratives reveal a multi-layered criticism of the Soviet system and society, yet generally, travels were recalled in a positive way. Regardless of the difficulties arising from the deficit economy and the need to navigate the maze of bureaucracy and services of the Soviet Union, the opportunity to travel within the Soviet Union was valued highly.

The narratives bring forward personally meaningful moments, the significance of which reveals itself against the background of the authors' personal biographies. Yet, while also expressing socially shared perceptions, such moments reflect the values of the Soviet Estonian society through the 1960s–1980s.

Kristel Rattus (b. 1971), MA, Estonian National Museum, researcher-curator, (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), kristel.rattus@erm.ee

Anu Järs (b. 1967), MA, Estonian National Museum, researcher-curator (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.jars@erm.ee